

Toshkent davlat
sharqshunoslik universiteti

XXI ASR: FAN VA TA'LIM MASALALARI

ilmiy elektron jurnali

ISSN: 2181-9874

EDUCATION

2025

SAMARQAND KULOLCHILIK MAKTABI: TARIXIY RIVOJLANISH VA ZAMONAVIY TRANSFORMATSIYA

Bobir Odilov

*Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsenti,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti*

Annotatsiya. *Maqola Samarqand badiiy kulolchilik maktabida kosagarlik (kosalar, laganlar va piyola kabi tekiz shakldor sopol buyumlarini yaratish) san'atining tarixiy rivojlanishi, texnik usullari, uslubiy xususiyatlari va hozirgi zamonaviy holatini o'rganadi. Neolit davridan boshlab mavjud bo'lgan ushbu an'ana IX–XII asrlarda eng yuqori darajaga yetib, Afrosiyob soppolari bilan bog'liq. Maqolada Buxoro–Samarqand maktabining mahalliy ko'rinishlari, ustalar sulolalari (masalan, Umar Jo'raqulov) va zamonaviy muammolar tahlil qilinadi. Foydalanilgan manbalar ilmiy adabiyotlar va internet resurslaridan olingan ma'lumotlarga asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *Kosagarlik, Samarqand badiiy kulolchilik maktabi, sopol san'ati, Afrosiyob an'analari, ornamental bezak, ustalar sulolalari.*

САМАРКАНДСКАЯ ШКОЛА ГОНЧАРНОГО ИСКУССТВА: ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Бобир Одиллов

*Доктор философии в области исторических наук (PhD), доцент
Ташкентского государственного университета востоковедения*

Аннотация. *В статье исследуется историческое развитие, технические методы, стилистические особенности и современное состояние гончарного искусства (изготовление плоских керамических изделий, таких как чаши, тарелки и чашки) в Самаркандской школе художественной керамики. Эта традиция, существовавшая с неолита, достигла своего расцвета в IX–XII веках и связана с афросиёбской керамикой. В статье анализируются локальные проявления Бухарско-Самаркандской школы, династии мастеров (например, Умар Джуракулов) и современные проблемы. Источники информации основаны на данных научной литературы и интернет-ресурсов.*

Ключевые слова: *Керамика, Самаркандская школа художественной керамики, керамическое искусство, афросиёбские традиции, орнаментальное оформление, династии мастеров.*

SAMARKAND SCHOOL OF POTTERY: HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN TRANSFORMATION

Bobir Odilov

Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)

Associate Professor,

Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract. *The article studies the historical development, technical methods, stylistic features, and current state of the art of pottery (making flat-shaped ceramic objects such as bowls, plates, and cups) in the Samarkand school of artistic pottery. This tradition, which dates back to the Neolithic period, reached its peak in the 9th-12th centuries and is associated with Afrosiyob ceramics. The article analyzes local manifestations of the Bukhara-Samarkand school, dynasties of masters (for example, Umar Jurakulov), and modern problems. The sources used are based on information from scientific literature and Internet resources.*

Keywords: *Pottery, Samarkand school of artistic pottery, ceramic art, Afrosiyob traditions, ornamental decoration, dynasties of masters.*

KIRISH

O‘zbekiston millatlarining amaliy san’atida kulolchilik muhim o‘rin tutadi, chunki u qadimiy tsivilizatsiyalarning iqtisodiy va madaniy hayotining ajralmas qismi bo‘lgan. Samarqand viloyati Zarafshon vodiysida shakllanayotgan Buxoro–Samarqand badiiy kulolchilik maktabi ushbu sohaning eng yorqin namoyandasi hisoblanadi. Ushbu maktabga Samarqand, Urgut, Ghijduvon, Shahrisabz, Kitob, Denov, Sherobod, Qoratov, Umerdon va Uba kabi mahalliy markazlar kiradi. Maktabning uslubiy xususiyatlari Afrosiyob sopollariga (IX–X asrlar) asoslanadi, unda ornamental obrazlar, tarixiy shakllar va yorqin ranglar ustunlik qiladi.

Kosagarlik – kulolchilikning muhim yo‘nalishi bo‘lib, kosalar, shokosalar, piyola, lagan va tavoq kabi tekiz shakldor buyumlarini yaratishni o‘z ichiga oladi. Bu termin "kosagar" (kosa yasab chiqaradigan usto) dan kelib chiqqan bo‘lib, kuza garlik (kuza, voza va shamchiroqlar) dan farqli o‘laroq, kundalik turmushda ovqat taqsimlash va saqlash uchun mo‘ljallangan buyumlarni ishlab chiqaradi. Samarqand kosagarligining o‘ziga xosligi – "chizma" usulida naqsh solish, kontur tasvir va rangli sir bilan sayqal berish, shuningdek, yashil-sariq va yashil-jigarrang ranglardan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Ushbu maqola berilgan manbalar va internet resurslaridan olingan ilmiy ma’lumotlar asosida kosagarlikning rivojlanishini tahlil qiladi.

ASOSIY QISM

Samarqand kulolchilik maktabining kosagarlik yo‘nalishi O‘zbekiston amaliy san’ati tarixidagi eng qadimiy va murakkab an’analardan biri sifatida tanilgan bo‘lib,

uning rivojlanishi qadimiy neolit davridan boshlab Zamonaviy O‘zbekistonning madaniy merosini shakllantirishgacha bo‘lgan uzoq muddatli jarayonni qamrab oladi. Bu maktabning asosiy xususiyati – kosalar, laganlar va shunga o‘xshash tekis shakldor sopol buyumlarini ishlab chiqarishda namoyon bo‘ladigan estetik va funksional muvozanat bo‘lib, u Zarafshon vodiysining iqtisodiy-ijtimoiy sharoitlari, savdo yo‘llari va madaniy almashinuvlar ta’sirida shakllangan. Tarixiy jihatdan, kosagarlikning rivojlanishi neolit davridan (miloddan avvalgi IV–III ming yillik) boshlanib, bronza va temir davrlarida murakkablashgan, ammo eng yuqori cho‘qqisiga eramizning IX–XII asrlarida, xususan, Afrosiyob madaniyati doirasida erishgan[5:47]. Ushbu davrda kosagarlik nafaqat kundalik hayotning ajralmas qismi, balki savdo va madaniy diplomatiyaning vositasi sifatida ham xizmat qilgan, chunki Samarqand sopollari Ipak yo‘li orqali Eron, Xitoy va hatto Yevropaga yetib borib, Sharq san’atining global ta’sirini ta’minlagan.

Qadimiy davrning dastlabki bosqichlarida, ya’ni neolit va enolit davrlarida (miloddan avvalgi III–II ming yillik), Samarqand atrofidagi arxeologik qazilmalar (masalan, Afrosiyob tepasi va Jarropa yodgorligi) loydan qo‘lda shakllantirilgan oddiy kosalarni ochib bergan. Bu kosalar, odatda, 15–20 sm diametrga ega bo‘lib, ovqat pishirish va saqlash uchun mo‘ljallangan edi va ularda minimal bezaklar – geometrik chiziqlar yoki barmoq izlari – kuzatiladi. Arxeolog A.V. Rosenfeldning tadqiqotlariga ko‘ra, bu davrda kosagarlik texnologiyasi loyning tabiiy xususiyatlariga asoslangan bo‘lib, pechda pishirish harorati 600–800°C ni tashkil etgan, bu esa buyumlarning chidamliligini ta’minlagan. Bronza davriga (miloddan avvalgi II ming yillik) kelib, charx texnologiyasining paydo bo‘lishi kosalar shaklini takomillashtirgan: ular yanada simmetrik va ingichka devorli bo‘lib qolgan, diametri 25–30 sm ga yetgan. Temir davri (miloddan avvalgi I ming yillik) va keyingi qadimgi davrda esa, Ahamoniylar imperiyasi ta’sirida, kosalar ustiga birinchi marta sir (glazura) qo‘llanilgan bo‘lib, bu buyumlarning gigiyenik va estetik qiymatini oshirgan. Masalan, Sux qal’asi qazilmalarida topilgan kosalar yashil-sariq sir bilan qoplangan va ularda lotus gulchambarlarining dastlabki shakllari uchraydi, bu Eron va Hindiston madaniyatlarining ta’sirini ko‘rsatadi.

O‘rta asrlar, xususan IX–XII asrlar, Samarqand kosagarligining oltin davri sifatida qayd etiladi, chunki bu davrda Buxoro–Samarqand badiiy kulolchilik maktabi to‘liq shakllangan. Afrosiyob sopol an’analarida asosida rivojlangan kosagarlik uslubi o‘zining rang-barangligi va murakkab bezaklari bilan ajralib turadi. Arxeologik topilmalar, jumladan, Afrosiyob nekropollarida ochilgan X asrga oid kosalar, ko‘pincha 20–35 sm diametrga ega bo‘lib, ularning ichki va tashqi yuzasida “chizma” texnikasida kontur chizilgan va keyin rangli sir bilan to‘ldirilgan. Bu kosalarda “ayri bahor” (bahor buluti) deb atalgan bezaklar – yashil va ko‘k rangli bulut-shakllar – keng tarqalgan bo‘lib, ular Sharq she’riyatining ramziy ma’nolarini aks ettirgan. G.A. Pugachenkova [9] tadqiqotlariga asosan, bu davrda kosalar nafaqat oziq-ovqat uchun, balki marosimlarda ham ishlatilgan: masalan, to‘y va dafn marosimlarida maxsus bezakli laganlar (tekis kosalar) sovg‘a sifatida berilgan. Samarqand davrida (XIV–XV asrlar) kosagarlik yanada rivojlangan: Ulug‘bek va

Temur davri kosolari oltin va kumush rangli sirlar bilan bezatilgan bo‘lib, ularda arabesk va islomiy yozuvlar (masalan, Qur’on oyatlari) qo‘llanilgan[9:209]. Bu davrda Samarqandning savdo markazi sifatidagi roli kuchayib, kosalar Eronning Tabriz va Damashq shaharlariga eksport qilingan, natijada mahalliy uslub Xorazm va Movaraunnahr maktablariga ta’sir ko‘rsatgan.

MUHOKAMA

XVIII–XIX asrlar mustamlaka davriga o‘tish bilan bog‘liq bo‘lib, Samarqand kosagarligi iqtisodiy inqiroz va siyosiy beqarorlik ta’sirida qiyinchiliklarga duch kelgan, ammo an’analar saqlanib qolgan. Rus imperiyasi hokimiyati ostida (1868-yildan) kulolchilik sanoat sifatida ro‘yobga chiqdi: 1860-yilda Samarqandda 37 ta ustaxona faoliyat yuritgan bo‘lib, ularning aksariyati kosalar va laganlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. “Обзор Самаркандской области за 1901 год”[8] hujjatlariga ko‘ra, bu davrda kosalar eksporti Rossiyaning Markaziy Osiyo bozorlariga yo‘naltirilgan, ammo texnologiya qo‘l mehnatiga asoslanganligi sabab sanoatlashtirish sekin kechgan. XIX asr oxirida qo‘rg‘oshinli sirlar bilan birga ishkorli sir texnikasi keng tarqalgan: kosalar ostiga ko‘k yoki yashil bo‘yoqlar bilan naqsh solinib, ustidan sir qoplama berilgan. Bu usul Rishton maktabining ta’sirini ko‘rsatadi, chunki ko‘k-moviy rangli kosalar (masalan, O‘zbekiston Davlat san’at muzeyidagi XX asr boshidagi namuna) bu ikki maktab o‘rtasidagi madaniy almashinuvni aks ettiradi. Biroq, bu davrda kosagarlikning an’anaviy uslubi biroz o‘zgarishga uchragan: bezaklarda Yevropa modasi (masalan, realistik gullar) paydo bo‘lgan, ammo asosiy shakllar – tik ko‘tarilgan tagli laganlar (“tavoqi langari” turi) va keng bo‘g‘ozli kosalar (“chuvati ko‘za”) – saqlanib qolgan.

XX asr boshlari va Sovet Ittifoqi davrida (1917–1991) kosagarlikning rivojlanishi ikki tomonlama xarakterga ega bo‘lgan: bir tomondan, sanoatlashtirish va o‘qitish tizimi orqali professionalizatsiya, ikkinchi tomondan, an’anaviy uslublarning qisman yo‘qolishi. 1920–1930-yillarda Samarqand hunarmandchilik texnikumida kosagarlik bo‘yicha darslar tashkil etilgan, bu esa ustalar sulolalarini (masalan, Navro‘z usto sulolasi: Navro‘z, Odina, Qo‘ziboy, Qobil va Umar Jo‘raqulov) yangi avlodga o‘tkazishga yordam bergan. Umar Jo‘raqulov (1894–1973), maktabning asoschisi sifatida tan olingan, 8 yoshidan boshlab otasidan o‘rgangan bo‘lib, 16 yoshida sir texnikasini mukammal egallagan va 1920-yillarda “usto” unvonini olgan. Uning ijodida an’anaviy jigarrang-sarg‘ish kosalar ustunlik qilgan, ammo 1930–1932-yillarda sopol idishlar ishlab chiqarish kooperativlarida faoliyat yuritgan. 1970-yilda Samarqandda chinni fabrikasi ochilishi kosagarlikni sanoat miqyosiga olib chiqdi: Qurbon Sharapov, Ilhom Vohidov, Abdurahim Muxtorov va Haydar Botirov kabi ustalar bu yerda ishlagan, natijada kosalar va laganlarning seriyaviy ishlab chiqarilishi boshlandi. Biroq, Sovet davrining ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlari (kolxozlashtirish va urbanizatsiya) sabab qishloq ustaxonalarida kosagarlik pasaygan, ko‘k-moviy kermika XX asr o‘rtalarida butunlay to‘xtatilgan. Shunga qaramay, 1970–1980-yillarda respublika

ko‘rgazmalarida Abdurahim Muxtorovning loydan yasangan dekorativ kosalari namoyish etilgan, bu an’analarining qisman tiklanishini ko‘rsatadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mustaqillik davrida (1991-yildan hozirgacha) Samarqand kosagarligining rivojlanishi turizm va madaniy merosni saqlash bilan bog‘liq bo‘lib, ammo globalizatsiya va iqtisodiy raqobat ta’sirida qiyinchiliklarga duch keldi. Konigil qishlog‘idagi Bobomurodovlar kulolchilik maktabi (2020-yillarda qayta tiklangan) an’anaviy kosalar ishlab chiqarishni davom ettirmoqda, unda Afrosiyob uslubidagi bezaklar (masalan, 6–8 burchakli yulduzlar va gulli naqshlar) qo‘llaniladi. UNESCOning “Noaniq madaniy meros” ro‘yxatiga kiritilgan kulolchilik (2014-yil) doirasida Samarqandda yangi ustaxonalar ochilgan, ammo xorijiy talab (AQSh va Yevropa bozorlari) sabab an’anaviy shakllar (masalan, 14,5–23 sm balandlikdagi “chuvati ko‘za”) o‘zgarishga uchrayapti. Ilmiy tadqiqotlar, jumladan, Sh.S. Toshxo‘jayevning “Художественная поливная керамика Самарканда” (1967) asari va A. Hakimovning “O‘zbekiston san’at tarixi” (2022) kitobi, kosagarlikning evolyutsiyasini batafsil yoritadi, unda Afrosiyob sopollarining hozirgi ijodga ta’sirini ta’kidlaydi. Umuman olganda, Samarqand kosagarligining tarixiy rivojlanishi qadimiy texnologiyalardan zamonaviy sanoatgacha bo‘lgan uzluksiz zanjirni tashkil etadi, ammo uning kelajagi an’analarni saqlash va innovatsiyalarni birlashtirishga bog‘liq. Bu jarayon nafaqat mahalliy madaniyatning, balki Markaziy Osiyo san’atining umumiy evolyutsiyasini aks ettiradi, chunki kosalar savdo, marosim va kundalik hayotning ko‘zguvi bo‘lib xizmat qilgan.

Samarqand kosagarligi, Buxoro–Samarqand badiiy kulolchilik maktabining ajralmas qismi sifatida, texnik usullari va uslubiy xususiyatlari jihatidan Markaziy Osiyo amaliy san’atining eng boy va murakkab namunasi tashkil etadi. Ushbu maktabning kosagarlik yo‘nalishi, kosalar, laganlar, shokosalar va piyola kabi tekis shakldor sopol buyumlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo‘lib, uning texnologik asoslari qadimiy Afrosiyob an’analariga (IX–X asrlar) borib taqaladi va zamonaviy innovatsiyalar bilan boyitilgan. Texnik usullar, bir tomondan, loyni qayta ishlash, shakllantirish va pishirish jarayonlarini, ikkinchi tomondan, bezaklash va sir berish texnikalarini o‘z ichiga oladi, bu esa buyumlarning funktsionalligi bilan birga estetik jozibadorligini ta’minlaydi. Uslubiy xususiyatlar esa, asosan, ornamental va geometrik bezaklar, rangli kolorit va shakliy kompozitsiyalar orqali namoyon bo‘lib, ular islomiy san’at tamoyillari va Sharq estetikasining sintezi sifatida baholanadi. Ushbu bo‘limda kosagarlikning texnik va uslubiy jihatlari batafsil tahlil qilinadi, ilmiy adabiyotlar va arxeologik topilmalarga asoslanib, uning evolyutsiyasi va zamonaviy ko‘rinishlari yoritiladi.

Texnik usullar: Materiallar, shakllantirish va bezaklash jarayonlari. Samarqand kosagarligining texnik asosi loyning tanlanishi va qayta ishlashiga bog‘liq bo‘lib, bu jarayon mahalliy xomashyodan – Zarafshon daryosi bo‘yidagi sariq-kulrang loydan – boshlanadi, uning tarkibida silitsiy, ohak va temir oksidlari ustunlik qiladi. Loyni tayyorlash bosqichi (tuzlash) bir necha kun davom etadi, unda

loy suvga botiriladi va begona jismlar (toshlar, o‘tin qoldiqlari) tozalanadi, keyin qo‘l yoki mexanik aralastiruvchilar bilan bir xil qilinadi. Bu jarayon buyumlarning chidamliligini oshirishga xizmat qiladi, chunki yaxshi tuzilgan loy pishirishda yoriqlar paydo bo‘lishini oldini oladi. Shakllantirish esa an’anaviy kulol charxidan foydalanish bilan amalga oshiriladi: usto loyni markazga joylashtirib, qo‘llari bilan aylantirish orqali simmetrik shakl hosil qiladi, bu texnika neolit davridan saqlanib qolgan bo‘lib, zamonaviy ustaxonalarida elektr charxlar bilan takomillashtirilgan. Masalan, laganlarning tagini tik ko‘tarilgan qilish uchun charx tezligi 100–150 aylanma/minute yetkaziladi, bu esa buyumning barqarorligini ta’minlaydi.

Bezaklash jarayoni kosagarlikning eng murakkab bosqichi bo‘lib, unda asosiy usul “chizma” (kontur chizish) texnikasi qo‘llaniladi, bu Afrosiyob sopol an’analaridan kelib chiqqan va X asr arxeologik topilmalarida (masalan, Afrosiyob nekropollarida) batafsil qayd etilgan. Ushbu usulda quritilgan loy buyumga o‘yma yoki cho‘tka bilan kontur chiziladi – geometrik chiziqlar, gulli shakllar yoki yozuvlar – keyin bu konturlar rangli bo‘yoqlar (temir oksidi asosidagi jigarrang yoki mis oksidi asosidagi yashil) bilan to‘ldiriladi. Bo‘yoqlarning tarkibi tabiiy minerallarga asoslangan: masalan, yashil rang uchun mis sulfati, sariq uchun qo‘rg‘oshin oksidi ishlatiladi, ular suvda eritilgan holda qo‘llaniladi[7:27]. Keyingi bosqich – sir berish (glazura), unda qo‘rg‘oshinli yoki qo‘rg‘oshinsiz sirlar qo‘llaniladi: an’anaviy ravishda qo‘rg‘oshinli sir (qo‘rg‘oshin oksidi va kremniy kislotasi aralashmasi) buyum yuzasini silliq va porloq qiladi, pishirish harorati 900–1100°C ni tashkil etadi. Bu sir nafaqat himoya qatlami sifatida xizmat qiladi, balki ranglarni yanada yorqinlashtiradi, natijada “olachipor” (marmarsimon) effekt hosil bo‘ladi – yashil-sariq yoki yashil-jigarrang oqimlar bilan bezatilgan buyumlar. Arxeologik adabiyotlarda bunday buyumlar “marmarsimon” deb atalgan bo‘lib, ularning texnikasi Sh.S. Toshxo‘jayevning tadqiqotlarida batafsil yoritilgan.

XIX–XX asrlar o‘tishida texnik usullar boyigan: ishkorli sir texnikasi keng tarqalgan, unda buyum ostiga pastki sir (under-glaze) qo‘llaniladi, keyin naqsh solinadi va ustki sir bilan qoplanadi. Bu usul Rishton maktabining ta’sirini ko‘rsatadi, chunki ko‘k-moviy ranglar (kobalt oksidi asosida) Samarqand kosalarida ham paydo bo‘lgan, masalan, O‘zbekiston Davlat san’at muzeyidagi XX asr boshidagi to‘g‘ora namunasida. Zamonaviy ustaxonalarida (masalan, 1970-yilda ochilgan Samarqand chinni fabrikasida) elektr pechlar va avtomatik sirlash mashinalari qo‘llaniladi, ammo an’anaviy ustalar (Qurbon Sharapov va Ilhom Vohidov kabi) qo‘l mehnatini afzal ko‘radi, chunki u buyumlarning individual xususiyatini saqlaydi. Pishirish jarayoni ikki bosqichli: birinchisi – 600–800°C da quritish, ikkinchisi – sir berilgandan keyin 1000–1200°C da, bu esa ranglarning barqarorligini ta’minlaydi[10:23]. Texnik usullarning bunday takomillashuvi nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki ekologik jihatdan ham muhim, chunki zamonaviy sirlar qo‘rg‘oshinsiz bo‘lib, atrof-muhitga zararsiz.

Uslubiy xususiyatlar: Shakllar, rang kolorit va bezak tizimi. Samarqand kosagarligining uslubiy xususiyatlari shakliy kompozitsiya, rang koloriti va ornamental bezaklar orqali ifodalanadi, bu esa maktabni boshqa O‘zbekiston

maktablari (Rishton yoki Gijduvon) dan ajratib turadi. Shakllar funksional va estetik muvozanatga asoslangan: laganlar (“tavoqi langari” turi) tagi tik ko‘tarilib, tashqariga qayrilgan bo‘lib, diametri 30–50 sm ni tashkil etadi, bu ovqat taqsimlash uchun qulaylik yaratadi va Afrosiyob kosalarining klassik shaklini takrorlaydi. Ko‘zalar esa (“chuvati ko‘za”) sut va qatiq saqlash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, balandligi 14,5–23 sm, ostki qismi yaxlit (diametri 10 sm), yonlari tik ko‘tarilib, keng bo‘g‘oz hosil qiladi – bu shakl issiq iqlim sharoitida sovutish funksiyasini ta’minlaydi. Piyolalar va shokosalar ingichka devorli (2–3 mm) bo‘lib, ularning pastki qismi kengaygan, yuqorisi toraygan, bu estetik jihatdan simmetriya va muvozanatni ta’minlaydi. Ushbu shakllar islomiy san’at tamoyillariga mos keladi: ularning soddaligi va funkcionalligi “kamchilikdagi go‘zallik” (wabi-sabi analogi) prinsipini aks ettiradi.

Rang koloriti Samarqand kosagarligining eng yorqin xususiyati bo‘lib, an’anaviy ravishda yashil-sariq va yashil-jigarrang oqimlar ustunlik qiladi, bu Afrosiyob sopollarining merosi sifatida baholanadi. Yashil rang (mis oksidi) tabiat va umid ramzini ifodalaydi, sariq-jigarrang esa yer va barxorlikni; bu kolorit “ayri bahor” (bahor buluti) bezaklarida namoyon bo‘lib, bulut-shakllar va oqimlar orqali dinamiklik yaratadi. Ko‘k-moviy ranglar (kobalt asosida) Rishton ta’sirida paydo bo‘lgan bo‘lib, ular XIX asr oxirida eksport kosalarida keng tarqalgan, ammo an’anaviy Samarqandda jigarrang-sarg‘ish palitra saqlanib qolgan. Zamonaviy kosagarlikda oltin va kumush rangli sirlar qo‘llaniladi, bu Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) arabeskleri va islomiy yozuvlarini tiklaydi. Koloritning uslubiy ahamiyati – ranglarning psixologik ta’siri: yashil tinchlantiruvchi, jigarrang issiqlik beruvchi, bu esa buyumlarning marosimiy qo‘llanilishini (to‘y va bayramlarda) oshiradi.

Bezak tizimi ornamental va geometrik elementlarning sinteziga asoslangan bo‘lib, unda stilizatsiyalangan o‘simlik naqshlari (lotus, barglar va gullar) oltita va sakkiz burchakli yulduzlar bilan birlashadi. Barg naqshlari uyg‘onish va yangilanish ramzini ifodalaydi, ular tabiiy shakllardan farqli o‘laroq, stilizatsiya qilingan – masalan, uzun elliptik barglar simmetrik joylashtirilgan. Geometrik bezaklar (uchburchaklar, romblar va arabesklar) islomiy an’anaviyotga mos keladi, chunki figurativ tasvirlar cheklangan, ammo hayvonlar obrazlari (qushlar yoki baliqlar) ramziy ma’noda uchraydi. “*Abro bahor*” uslubi bulut va yulduz shakllarini birlashtirib, havo va osmon motivlarini yaratadi, bu Sharq she’riyatining ta’sirini ko‘rsatadi. Gijduvon maktabi bilan taqqoslaganda, Samarqand bezaklari klassik kompozitsiyalarga ega – markaziy yulduz atrofida gulli halqa – va ularning murakkabligi “Muslim Renaissance” (XIII asr) davri uslubini aks ettiradi. Zamonaviy uslubda flora va still-life motivi qo‘shilgan, ammo an’anaviy bezaklar (masalan, Haydar Baturov ijodida) saqlanib qolgan.

Uslubiy integratsiya va ustalar sulolalarining roli. Buxoro–Samarqand maktabida kosagarlik kuza garlik bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ustalar sulolalari (Navro‘z usto sulolasi: Navro‘z, Odina, Qo‘ziboy, Qobil va Umar Jo‘raqulov) ikki yo‘nalishni ham egallagan. Umar Jo‘raqulov (1894–1973) 8 yoshida otasidan

“chizma” usulini o‘rgangan bo‘lib, 16 yoshida sir texnikasini mukammal qilgan va 1930–1932 yillarda sopol idishlar ishlab chiqarish kooperativlarida faoliyat yuritgan. Uning Samarqand hunarmandchilik texnikumidagi darslari yangi avlodni (Abdurahim Muxtorov va Haydar Botirov) tarbiyalagan, ular bezaklarda Afrosiyob an’analarini tiklagan. Ushbu integratsiya uslubiy xususiyatlarni boyitgan: kosalar shakllari kuza garlikning balandligi va kengligiga moslashtirilgan, natijada maktabning yagona estetik tizimi shakllangan. Ilmiy tadqiqotlar (G.A. Pugachenkova va A.A. Hakimov asarlari) shuni ko‘rsatadiki, bunday uslubiy yaxlitlik Samarqand sopollarini Sharq mamlakatlariga (Eron, Hindiston) eksport qilishga imkon bergan[9,11,12].

Umuman olganda, Samarqand kosagarligining texnik usullari va uslubiy xususiyatlari qadimiy an’analar va zamonaviy innovatsiyalarning sintezi sifatida baholanadi, bu esa uning madaniy merosdagi o‘rnini mustahkamlaydi. Texnik takomillashuvlar sifatini oshirsa, uslubiy elementlar estetik qiymatni ta’minlaydi, ammo globalizatsiya ta’sirida an’anaviy xususiyatlarni saqlash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Kelgusida bu maktabning rivojlanishi ilmiy tadqiqotlar va ta’lim orqali ta’minlanishi mumkin.

Samarqand kosagarligi, Buxoro–Samarqand badiiy kulolchilik maktabining muhim yo‘nalishi sifatida, o‘zining uzoq yillik tarixi davomida ustalar sulolalari va individual ijodkorlar orqali rivojlangan bo‘lib, ularning faoliyati nafaqat texnik va uslubiy an’analarini saqlagan, balki zamonaviy kontekstda yangi shakllar va maqsadlarga moslashtirgan. Ushbu bo‘limda Samarqand kosagarligining ustalarini va zamonaviy rivojlanishini tahlil qilish orqali, XX–XXI asrlar kesishmasidagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar ta’sirida shakllangan tendensiyalarni yoritib o‘tamiz. Ustalar faoliyati sulolaviy meros va individual ijod sintezi sifatida baholanadi, zamonaviy rivojlanish esa turizm, eksport va madaniy saqlash siyosati doirasida ko‘rib chiqiladi. Tahlil ilmiy adabiyotlar, arxeologik va etnografik tadqiqotlar, shuningdek, zamonaviy internet resurslari (masalan, UNESCO hujjatlari va madaniy saytlar) asosida amalga oshiriladi, bu esa mavzuning akademik chuqurligini ta’minlaydi.

Samarqand kosagarligining rivojlanishida ustalar sulolalari markaziy o‘rin tutadi, chunki ular texnik sirlar va uslubiy xususiyatlarni avlodlar orqali uzatib kelgan, bu esa maktabning uzluksizligini ta’minlagan. Eng qadimiy va mashhur sulolalardan biri Navro‘z usto sulolasi bo‘lib, uning asoschisi Navro‘z (XIX asr oxiri) loydan o‘yinchoqlar va kosalar yasash bilan shug‘ullangan, keyinchalik uning avlodi – Odina, Qo‘ziboy, Qobil va Umar Jo‘raqulov – kosagarlikni professional darajaga ko‘targan. Umar Jo‘raqulov (1894–1973), sulolaning eng yorqin vakili sifatida, Samarqand kosagarligining asoschisi deb e’tirof etiladi: u 8 yoshida otasi Jo‘raqul Qobilovdan “chizma” usulini o‘rgangan, 16 yoshida sir texnikasini mukammal egallagan va XX asrning 20-yillarida “usto” unvonini olgan. Uning ijodida an’anaviy jigarrang-sarg‘ish kosalar ustunlik qilgan, ammo 1930–1932 yillarda sopol idishlar kooperativlarida faoliyat yuritib, kosagarlikni sanoat miqyosiga yaqinlashtirgan. Jo‘raqulovning Samarqand hunarmandchilik sanoat

texnikumidagi darslari yangi avlodni tarbiyalagan, natijada uning shogirdlari – Qurbon Sharapov, Ilhom Vohidov va Haydar Batirov – maktabni boyitgan.

Haydar Batirov (1949–2018) Samarqand kosagarligining XX asr ikkinchi yarmidagi eng muhim namoyandalaridan biri bo‘lib, uning ijodi an’anaviy shakllarni (masalan, “tavoqi langari” laganlari) zamonaviy dekorativ elementlar bilan birlashtirgan. Baturovning kosalari yashil-jigarrang koloritda “ayri bahor” bezaklari bilan ajralib turadi va ular 1970–1980-yillarda respublika ko‘rgazmalarida namoyish etilgan. Uning faoliyati Umar Jo‘raqulov merosini davom ettirgan, ammo yangi materiallar (masalan, qo‘rg‘oshinsiz sirlar) ni sinab ko‘rgan, bu esa ekologik jihatdan barqaror rivojlanishga hissa qo‘shgan. Boshqa mashhur usta Abdurahim Muxtorov bo‘lib, u loydan milliy o‘yinchoqlar va dekorativ kosalarni yaratgan, uning asarlari 1970–1980-yillarda O‘zbekiston ko‘rgazmalarida muvaffaqiyat qozongan. Muxtorovning nabirasi Zarif Muxtorov 1983-yilda O‘zbekiston Rassomlar uyushmasi a‘zosi bo‘lgan, bu esa sulolaviy uzatishning zamonaviy ko‘rinishini ko‘rsatadi.

Zamonaviy ustalar orasida Alisher Narzullaev (1953-yilda tug‘ilgan) alohida o‘rin tutadi: u kosagarlikni oilaviy an‘ana sifatida egallagan va hozirgi kunda O‘zbekistonning eng tanilgan kulolchilaridan biri hisoblanadi. Narzullaevning kosalari Afrosiyob uslubidagi gulli naqshlar va yulduz bezaklari bilan bezatilgan, ular xorijiy bozorlarda (AQSh va Yevropa) talabga ega. Shuningdek, Rustam Muzafarov (Shahrisabz, Samarqand yaqinida) 7-avlod kulol sifatida tanilgan bo‘lib, uning kosalari hayvon va qush boshlari shaklidagi stukkaturaviy elementlar bilan ajralib turadi, bu Temuriylar davri an‘analarini tiklaydi. Tursunbai Talibov, O‘zbekistonning katta kuloli sifatida, kosagarlikni me‘morchilikda qo‘llash bo‘yicha tajribaga ega, uning loyihalari Samarqand masjidlarida sopol bezaklarni tiklashga xizmat qilgan. Ushbu ustalar sulolaviy merosni nafaqat texnik jihatdan, balki madaniy ma‘no sifatida uzatgan, chunki ularning ijodi Ipak yo‘li madaniyatlarining sintezini aks ettiradi.

XX asr Samarqand kosagarligining rivojlanishida keskin o‘zgarishlar davri bo‘lib, Sovet Ittifoqi siyosati (1917–1991) ta’sirida ustalar faoliyati kollektivlashtirish va ta’lim tizimi orqali qayta tashkil etilgan. 1920–1930-yillarda Samarqand hunarmandchilik texnikumining ochilishi ustalar tayyorlashning asosiy markaziga aylandi, unda Umar Jo‘raqulov va uning shogirdlari dars bergan. Bu davrda kosagarlik kooperativlarga birlashtirilgan: 1930-yillarda sopol idishlar ishlab chiqarish artel’lari tashkil etilgan, natijada kosalar va laganlarning seriyaviy ishlab chiqarilishi boshlangan. Biroq, ijtimoiy o‘zgarishlar (kolxozlashtirish va urbanizatsiya) qishloq ustaxonalarini zaiflashtirgan, ko‘k-moviy kermika XX asr o‘rtalarida to‘xtatilgan, ammo an’anaviy jigarrang-sarg‘ish kosalar saqlanib qolgan.

1970-yilda Samarqandda chinni fabrikasining ochilishi kosagarlikni sanoat darajasiga ko‘targan: Qurbon Sharapov, Ilhom Vohidov, Abdurahim Muxtorov, Mansur Nasimov va Haydar Baturov kabi ustalar bu yerda faoliyat yuritgan, natijada kosalar eksportga chiqarila boshlangan. Fabrika kosagarlikni dekorativ san’atga yo‘naltirgan: masalan, Baturovning loydan yasagan mayda plastika kosalari

(terrakota uslubida) yangi yo‘nalishni shakllantirgan. Sovet davrining madaniy siyosati (masalan, 1978-yilgi “Правда Востока” gazetasi maqolasi [4]) ustalarni targ‘ib qilgan, ammo ideologik cheklovlar (sotsialistik realizm) bezaklarni oddiylashtirgan. Shunga qaramay, respublika ko‘rgazmalari (1970–1980-yillar) Abdurahim Muxtorovning asarlarini namoyish etib, maktabni milliy miqyosda tanitgan. Bu davrda ustalar soni oshgan: 1980-yillarda Samarqandda 50 dan ortiq ustaxona faoliyat yuritgan, ammo iqtisodiy inqiroz (perestroyka) sabab ko‘plari yopilgan.

Mustaqillikdan keyin (1991-yildan) Samarqand kosagarligi turizm va madaniy meros saqlash siyosati doirasida yangi bosqichga o‘tdi, ustalar faoliyati eksport va innovatsiyalarga yo‘naltirildi. UNESCOning 2014-yildagi “Noaniq madaniy meros” ro‘yxatiga kiritilgan kulolchilik Samarqand ustaxonalarini jonlantirgan: masalan, Konigil qishlog‘idagi Bobomurodovlar maktabi Afrosiyob uslubidagi kosalarni tiklagan. Zamonaviy ustalar, jumladan, Alisher Narzullaev va Rustam Muzafarov, kosalarni turistik suvenirlar sifatida ishlab chiqaradi: ularning asarlari Registon majmuasi yaqinidagi bozorlarda sotiladi va xorijiy sayyohlar orasida talabga ega. 2020-yillarda onlayn platformalar (masalan, Silk Road 3D sayti) orqali kosalar global bozorga chiqarilgan, natijada eksport hajmi 30% ga oshgan.

Innovatsiyalar texnologik takomillashuvlar bilan bog‘liq: elektr charxlar va kompyuter dizayni kosalar shakllarini murakkablashtirgan, ammo an’anaviy ustalar (masalan, Tursunbai Talibov) qo‘l mehnatini afzal ko‘radi. XXI asrda kosagarlik me’morchilikka integratsiyalashgan: Rustam Muzafarovning Shahrisabz loyihalari masjidlarda sopol bezaklarni tiklagan. Pandemiya davrida (2020–2022) onlayn ko‘rgazmalar (UNESCO Digital Library) ustalarni targ‘ib qilgan, natijada yangi avlod – 20–30 yoshli kulollar – paydo bo‘lgan. “Glazed Ceramics of Uzbekistan of the XXI Century” tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, ustalar ijtimoiy maqomi oshgan, an’analariga qiziqish kuchaygan.

Samarqand kosagarligining zamonaviy rivojlanishida muammolar mavjud: globalizatsiya ta’sirida an’anaviy shakllar (masalan, “chuvati ko‘za”) o‘zgarishga uchragan, sifat pasaygan va xorijiy talab sabab massaviy ishlab chiqarish ustunlik qilgan. Ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar (2008-yilgi global krizis) ustaxonalarini kamaytirgan, ammo davlat siyosati (O‘zbekiston Madaniy meros qonuni, 2019) saqlashga yordam bergan. Kelajak istiqbollari ta’lim va tadqiqotlarda: Samarqand davlat universiteti kurslari va xalqaro hamkorlik (TransIndus loyihalari) yangi ustalarni tarbiyalaydi. Umuman, ustalar va zamonaviy rivojlanish Samarqand kosagarligini global madaniy merosga aylantirishi mumkin, ammo bu an’analarni innovatsiyalar bilan muvozanatlashga bog‘liq.

XULOSA

Samarqand badiiy kulolchilik maktabida kosagarlik san’ati, O‘zbekiston amaliy san’atining eng qadimiy va boy an’analaridan biri sifatida, qadimiy Afrosiyob madaniyati (IX–XII asrlar) merosiga asoslangan bo‘lib, uning ornamental va rangli uslubi Markaziy Osiyo estetikasining yorqin namunasini tashkil etadi.

Ushbu san’at turi, kosalar, laganlar va shunga o‘xshash tekis shakldor sopol buyumlarini ishlab chiqarish orqali, nafaqat kundalik turmushning funksional ehtiyojlarini qondirgan, balki madaniy merosning ramziy va estetik qiymatini ifodalagan. Tarixiy rivojlanish jarayonida, neolit davridan (miloddan avvalgi IV–III ming yillik) boshlab bronza, temir davrlari va o‘rta asrlar orqali shakllangan bu an’ana, Ipak yo‘li savdo yo‘llari ta’sirida Sharq va G‘arb madaniyatlarining sinteziga aylangan, natijada Afrosiyob sopollarining “ayri bahor” bezaklari va “olachipor” (marmarsimon) texnikasi hozirgi zamonga yetib kelgan. Texnik usullari (“chizma” usuli, sir berish va pishirish jarayonlari) va uslubiy xususiyatlari (yashil-sariq kolorit, geometrik va gulli naqshlar) kosagarlikni boshqa maktablar (Rishton yoki G‘ijduvon) dan ajratib turuvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi, bu esa uning madaniy o‘ziga xosligini ta’kidlaydi.

Ustalar sulolalari – Navro‘z usto sulolasi (Umar Jo‘raqulov, Abdurahim Muxtorov va Zarif Muxtorov kabi vakillar) – orqali davom etayotgan bu san’at, XX asrning sovet davri sanoatlashtirishi (1970-yildagi chinni fabrikasi) va mustaqillik davri innovatsiyalari (UNESCO ro‘yxatiga kiritilishi, 2014-yil) ta’sirida yangi bosqichlarga o‘tgan. Jumladan, Umar Jo‘raqulovning ijodi an’anaviy jigarrang-sarg‘ish kosalarini tiklagan bo‘lsa, zamonaviy ustalar (Alisher Narzullaev va Rustam Muzafarov) ularni turistik suvenirlar va me’moriy bezaklarga moslashtirgan, natijada kosagarlik iqtisodiy jihatdan ham ahamiyat kasb etgan. Biroq, zamonaviy muammolar – ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar (2008-yilgi global moliyaviy krizis va pandemiya davri ta’siri), tashqi ta’sirlar (globalizatsiya va Yevropa modasining kirib kelishi) – sabab an’anaviy shakllar (“chuvati ko‘za” va “tavoqi langari” laganlari) va uslublar (“ayri bahor” bezaklari) saqlanishi xavf ostida qolmoqda. Sifatning pasayishi, massaviy ishlab chiqarishning ustunligi va yosh avlodning qiziqishining kamayishi kabi omillar maktabning evolyutsiyasini sekinlashtirmoqda, ammo bu muammolar ilmiy tadqiqotlar (Sh.S. Toshxo‘jayev va A. Hakimov asarlari) orqali tahlil qilinib, yechimlar taklif etilmoqda [10:23, 11:42].

Ushbu an’analarni rivojlantirish va saqlashda davlat va ilmiy tadqiqotlarning roli muhimdir: O‘zbekiston Respublikasi Madaniy merosni saqlash qonuni (2019-yil) va xalqaro hamkorlik (UNESCO va TransIndus loyihalari) doirasida Samarqandda yangi ustaxonalar ochilmoqda, ta’lim dasturlari (Samarqand davlat universiteti kurslari) joriy etilmoqda. Ilmiy tadqiqotlar, jumladan, arxeologik qazilmalar (Afrosiyob tepasi) va etnografik tadqiqotlar (G.A. Pugachenkova va E. Kvertfel’d asarlari)[9,6], kosagarlikning tarixiy evolyutsiyasini batafsil yoritib, uning madaniy antropologik ahamiyatini ochib beradi. Kelgusida kosagarlikning yangi generatsiyalariga o‘tishi – raqamli texnologiyalar (3D modellashtirish va onlayn ko‘rgazmalar) va ekologik innovatsiyalar (qo‘rg‘oshinsiz sirlar) orqali – mumkin bo‘lib, bu esa uni O‘zbekiston san’atining global merosiga aylantirishi mumkin. Masalan, xorijiy bozorlarda (AQSh va Yevropa) talab ortib borayotgani, kosagarlikni “yumshoq kuch” (soft power) vositasi sifatida ishlatish imkoniyatini ochadi, chunki u Markaziy Osiyo madaniyatining ko‘zguvi bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, Samarqand kosagarligi nafaqat texnik va uslubiy jihatdan boy an’ana, balki ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida baholanadi: u avlodlar o’rtasidagi uzatish, savdo va marosimiy hayotning bir qismi bo’lib, O‘zbekiston milliy o‘ziga xosligini mustahkamlaydi. Ushbu tadqiqotning ilmiy ahamiyati – kosagarlikni boshqa mintaqaviy maktablar bilan taqqoslash orqali Markaziy Osiyo amaliy san’ati evolyutsiyasini tushunishga yordam berishda, shuningdek, saqlash strategiyalarini ishlab chiqishda namoyon bo‘ladi. Kelajakdagi tadqiqotlar arxeologik topilmalar va etnografik materiallarni birlashtirib, kosagarlikning psixologik va semiotik tahliliga e’tibor qaratishi mumkin, bu esa uning global madaniy diskursdagi o‘rnini yanada kuchaytiradi. Natijada, Samarqand kosagarligi, qadimiy Afrosiyob ruhini zamonaviy ijod bilan bog‘lab, O‘zbekiston san’atining kelajakdagi yorqin rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Hunarmandchilik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*: Qaror, PQ–77-son, 2021-yil 30-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Aholini hunarmandchilikka jalb qilish va hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida*: PF–91-son Farmon. — 2023-yil 12-iyun.
3. Abirov, V. (2026). Antropologik ilmiy yondashuvlar asosida moddiy madaniy meros an'alarini tahlil qilish. "XXI asr: fan va ta'lim masalalari" ilmiy elektron jurnali, 4, 255–265. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18510202>
4. Алтунянц С. У гончарного круга // Правда Востока. — 1978 йил 8 июль.
5. Беленицкий А. М. Организация ремесла в Самарканде XV–XVI вв. // КСИИМК. Вып. VI. — Москва, 1940.
6. Квартфельд Э. Керамика Ближнего Востока. — Ленинград, 1947.
7. Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры. — Москва, 1983.
8. Обзор Самаркандской области за 1901 год. — Самарканд, 1902.
9. Пугаченкова Г. А. Шедевры Средней Азии. — Ташкент, 1986.
10. Тошходжаев Ш. С. Художественная поливная керамика Самарканда. — Ташкент: Фан, 1967.
11. Ҳақимов А. А. Современное декоративное искусство республик Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1988.
12. Ҳақимов А. Ўзбекистон санъат тарихи: қадимги давр, ўрта асрлар, ҳозирги замон. — Тошкент: Zilol buloq, 2022.
13. Ҳақимов А., Файзиев В. Ўзбекистон давлат санъат музейи ноёб ҳазинасидан. Ўзбекистон амалий санъати. — Тошкент: Бактрия пресс, 2014.